

V Olomouci, dne 20. 9. 2023

Posudek na habilitační práci

Mgr. Jana Čížka Ph.D.

„Raně novověká mosaická fyzika a její komeniánští pokračovatelé“

Mohlo by se zdát, že v komeniologii, tedy ve specifické oblasti bádání z oboru dějin idejí, filosofie, pedagogiky atd. soustředěné na osobnost J. A. Komenského a kontext jeho myšlení a díla, již není možné nalézt téma, které by nebylo zpracované. Obor má totiž tradici více než stoletou, pyšní se specializovanými časopisy a pracovišti, metry odborné literatury. Předložená habilitační práce Jana Čížka však ukazuje, že stále existují oblasti, které lze badatelsky uchopit nově.

Téma mosaické fyziky jistě není tématem neznámým, lze o něm nalézt pasáže u více slavných komeniologů (J. Červenka, J. Patočka, P. Floss...). A slavná je také průkopnická studie americké badatelky Ann Blair. Nicméně dosud neexistovala práce, která by mosaickou fyziku s akcentem na Komenského dílo uchopila a představila soustavně a systematicky. Zdá se, že Jan Čížek je v tomto opravdu novátorem, byť na práci Ann Blair i ostatních zmíněných a dalších badatelů navazuje.

Za východisko posloužil Janu Čížkovi jmenný seznam, v němž Komenský identifikuje představitele proudu, jež souzní s jeho vlastním úsilím o vytvoření pravé křesťanské filosofie přírody. Podle tohoto seznamu, veden metodologicky prací Ann Blair, postupuje Jan Čížek v první části svého habilitačního spisu. Po identifikaci děl, jež bývají řazena do tzv. mosaické fyziky, jejímž hlavním rysem je chápání Bible jako zdroje přírodovědného poznání na základě jejího doslovného výkladu, se věnuje jednotlivým tématům, která jsou s mosaickou fyzikou spjata a jsou pro ni charakteristická: stvoření světa; (rozišení) nebe a země; pojetí *historia naturalis*; vztah k profánním (pohanským) filosofickým a vědeckým autoritám (Aristotelovi). Mohu podtrhnout, že tzv. otcové zakladatelé mosaické fyziky se ve světle Čížkovy důkladné analýzy jejich děl, respektive příslušných pasáží věnovaných daným tématům, vůbec nejeví jako homogenní proud.

Ústřední kapitola je věnována přirozeně Janu Amosovi Komenskému. Kapitola přitom není nijak rozsáhlá, s potěšením mohu konstatovat, že Jan Čížek zde neopakuje (ač by mohl) to, co ke Komenskému napsal ve svých předchozích publikacích, nýbrž postupuje podle struktury, kterou zvolil u „otců zakladatelů“ a věnuje se Komenského mosaické filosofii podle témat výše nastolených. Poměrně překvapivé je jeho zjištění, jak málo Komenský ze svých předchůdců, mosaických filosofů, jejichž seznam sám uvádí, ve skutečnosti čerpá.

Následuje analýza díla dvou Komenského pokračovatelů v mosaické fyzice, Johannese Bayera a Johannese Sophronia Kozáka. Kapitoly věnované těmto myslitelům jsou opět strukturovány podle témat probíraných u „otců zakladatelů“, podobně jako tomu bylo v případě kapitoly o Komenském.

Klíčovou je závěrečná, respektive předposlední kapitola (před samotným závěrem), v níž Jan Čížek odpovídá na otázky, které si položil již v úvodu. Závěry, vyplývající z jeho analýza ukazují nejednotnost mosaické přírodní filosofie (vyjmeme-li komeňanské mosaiky). Snad se ani nedá hovořit o jednotné škole, oproti předchozím interpretacím Čížek dokonce zpochybňuje i referenční provázanost mosaických myslitelů. Zároveň souhlasí s interpretací A. Blair, že seznam mosaiků je zpětným konstruktem, který má dodat zdání koherence nesourodé skupině (str. 117). U Komenského pak hraje legitimizační roli.

Komeňanskí mosaikové naopak podle Čížka jsou skupinou homogenní a Jan Čížek zdůvodňuje, v čem jejich jednota spočívá. Vedle detailnějších přírodně-filosofických koncepcí je to především Komenského specifické chápání tří pramenů poznání, co jeho pokračovatelé s ním sdílejí, a dále poněkud volnější přístup k historické (doslovné) četbě biblického textu.

Velmi také vítám podkapitolu, v níž Jan Čížek jednak rozebírá kritiku mosaické filosofie v 18. století a jednak zmiňuje i její zastánce v 18. století. Prostor věnuje především Samuelu Pikeovi. V závěru pak Jan Čížek předkládá obecnější úvahu o vývoji vztahu vědy a náboženství. Právě k lepšimu pochopení této relace Čížkova analýza mosaické fyziky bezpochyby přispívá.

Habilitační práce je podle mne na vysoké úrovni a splňuje všechny standardy vědecké práce v oboru dějin filosofie. Habilitant do hloubky prostudoval pramenný materiál, kriticky se vyrovnal se sekundární literaturou, vytvořil neotřelou a bádáním podloženou syntézu, kterou prezentoval v závěru práce.

Nyní se pokusím formulovat připomínky, které však nejsou zásadními nesouhlasnými poznámkami. Jde spíše o různá doporučení a náměty, jakým směrem by mohl být text rozšířen pro knižní vydání a případně se jedná o témata, která by dle habilitantova výběru mohla být předmětem rozpravy.

Je vskutku pravda, že mosaické fyzice v našem prostředí dosud nebyla věnována větší pozornost. Nicméně v teologickém diskursu, v rámci teologie stvoření, se i u nás objevují práce, které tematizují raně novověkou tzv. fyzikoteologii a jejichž reprezentantem může být monografie Lucie Kolářové *Stvoření, nebo příroda? K hermeneutickému potenciálu stvořenostního myšlení ve vztahu k přírodní vědě v období raného novověku* (Červený Kostelec: Pavel Mervart 2018). Nabízí se otázka, zda se nejedná v podstatě o dva obdobné výkladové koncepty, přičemž fyzikoteologie vychází z německé školy dějin teologie (klíčovým dílem s metodologickým významem je zde kniha Paul Michel, *Physikotheologie. Ursprünge, Leistung und Niedergang einer Denkform*. Zürich: Gelehrte Gesellschaft 2008, která vychází z bádání rozvíjejícího se od 90. let dvacátého století a prezentovaného v řadě *Forschungen zur Physikotheologie*, editorů Manfreda Büttnera a Franka Richtera). Není mosaická fyzika jednou z fází nebo větví zmiňované fyzikoteologie? Zvláště když styčnou postavou obou koncepcí je Lambert Danaeus. (L. Kolářová s odkazem na P. Michela definuje fyzikoteologii jako „přírodní filosofii, která se týká Boha a která chce být teologií“, str. 139. Kolářová chápe Danaea jako zakládající postavu „křesťanské fyziky“ a věnuje se pak jeho žákům a pokračovatelům, počínaje Gerhardem Mercatorem). Jinými slovy, domnívám se, že by bylo vhodné (zvláště pro knižní vydání

habilitačního spisu) analyzovat vztah mosaické fyziky a fyzikoteologie a to z hlediska jak předmětu historického bádání tak metodologie zkoumání.

Principem mosaické přírodní filosofie je přístup k Bibli (především k tzv. První knize Mojžíšově – Genesis) jako ke „zdroji poznání světa a jeho původu“ (str. 7), jak Čížek ukazuje s odkazem na Jana Kalvína. S tím souvisí také hermeneutický přístup k biblickému textu, zdůrazňující jeho doslovný (literární, historický) význam. Čížek poukazuje na to, že se jedná o určitý odklon od patristické tradice, která takovou roli Písmu nepřisuzovala. S tím lze souhlasit jen do určité míry. Od třetího století rozvíjející se biblická hermeneutika rozlišovala jistě více významů biblického textu a tím i způsobů biblické exegeze a je jistě pravda, že především velmi oblíbený tzv. alegorický výklad v raném novověku ustupuje do pozadí, není-li přímo odmítán, a to zvláště protestantskými autory. Avšak to neznamená, že by se v patristice (a dokonce ani ve středověku) umění exegeze doslovného významu nepřestávalo. I podle Augustina, jak uvádí Ulrich Leinsle, je bible díky své autoritativnosti „pravdivou knihou i ve smyslu vědy včetně té přírodní“ (srv. U. Leinsle, *Úvod do scholastické teologie*, Praha 2020, str. 36). Bylo by proto vhodné ukázat, v čem se mosaičtí fyzikové odlišují od patristických a středověkých zastánců výkladu doslovného smyslu Bible.

V oddíle věnovaném problematice stvoření světa Jan Čížek uvádí, že „se námi zkoumaní myslitelé jednoznačně shodují v tom, že svět byl stvořen z ničeho a v čase (respektive s časem),...“ (str. 33). Věta je shrnutím předchozí podkapitoly o stvoření v šesti dnech. Domnívám se, že je zde je nutné upřesnění, a to netriviálního charakteru. Stvoření v čase (*in tempore*) a s časem (*cum tempore*) jsou totiž již do Nicejského koncilu důležité teologické kategorie, které jsou chápány jako protikladné pozice. Stěžejní vyjádření pochází od Augustina Aurelia z jeho spisu *De civitate Dei* (XI, 6): „... nebyl bezpochyby svět stvořen v čase, nýbrž s časem“ („*Procul dubio non est mundus factus in tempore, sed cum tempore*“). Nezdá se možné, že by daní autoři zastávali obě pozice zároveň, respektive bylo by vhodné zasadit jejich myšlení do uvedeného kontextu a případně představit, jak se vyrovnávali s Augustinovou argumentací.

Na straně 46 Čížek uvádí, že Daneau evidentně nebyl obeznámen s převratnými pozorováními Tychona de Brahe. Důvodem je fakt, že stále rozlišuje mezi nebeskou, neproměnlivou a pozemskou proměnlivou sférou. Je však třeba upozornit, že závěry, které Brahe ze svých pozorování vyvozoval, tedy jednak že nová hvězda patří do supralunární sféry a jednak že do ní náležejí i komety, tedy že se nejedná o sféru neproměnnou, akceptovalo jen několik tehdejších učenců. Velká většina astronomů a intelektuálů, kteří byli s jeho pozorováními obeznámeni, s Braheho interpretací nesouhlasila. To, že Daneau stále hovoří o nebeské sféře jako neproměnlivé, tak nemusí znamenat, že nebyl s Braheho pozorováními obeznámen. V tomto smyslu by bylo vhodné text (pro jeho knižní podobu) upřesnit.

V textu se častěji uvádí, že jedním z profánních zdrojů mosaické přírodní filosofie byla Plinova *Historia naturalis*. Doporučuji v poznámce na vhodné místě připomenout, že text Plinia staršího byl vskutku, zvláště v 16. století (a především v luteránském prostředí) jedním z klíčových autoritativních textů (nejen pro „mosaiky“), avšak že jeho autorita postupně upadala v důsledku zámořských objevů a konfrontace se zámořským přírodopisem, jak na to v českém prostředí upozorňuje Jana Černá.

V práci se častěji objevuje téma koherence biblického textu, konkrétněji souladu „přírodovědných“ výroků z knihy Geneze s konkrétními pasážemi z knihy Sírachovec a z proroka Izaiáše. Zde se nabízí otázka hierarchizace biblických knih,

kteřá je výrazná v židovské tradici, v níž se vychází z Tóry, zatímco tzv. Proroci a Spisy mají až jakousi sekundární roli. A nabízí se využít tuto hierarchii autorit jako svého druhu hermeneutický princip pro upřednostnění výroků z tzv. knih Mojžíšových před ostatními starozákonnými spisy. Mají k tomu mosaikové tendenci?

Na str. 68 zmiňuje Jan Čížek Daneaův názor, že „řecká filosofie pochází z egyptské a ta vposledku z židovské“. Možná by stálo za to rozvést, jak to přesně Daneau myslel. Odkaz totiž považuji za velmi zajímavý. Přesvědčení o návaznosti řeckého myšlení na židovské pochází od Filóna Alexandrijského, nicméně onen egyptský mezistupeň může odkazovat buď k údajné Platónově formaci v Egyptě nebo k patristickému výkladu exodu vyvoleného národa z Egypta, konkrétně pasáže o vyplenění Egypta (Ex 12, 35-36), který byl mnohvrstevnatý a různorodý (srv. J. S. Allen, *The Despoliation of Egypt*, Leiden: Brill 2008). Jedná se jen o marginální poznámku, která však může dopomoci objasnit lépe kontext daného přesvědčení.

U Johannese Bayera by mne zajímalo, zde nemohl být ovlivněn také dílem Valeriana Magni. Nelze totiž přehlédnout určitou afinitu v názvu děl obou autorů, Magniho *De luce mentium et eis imagine* a Bayerova *Lux mentium universalis*, jakož i výrazně antiaristotelský přístup k přírodní filosofii.

V habilitaci se kromě samotných mosaických filosofů, které Jan Čížek představuje, vyskytují jména i dalších, více či méně známých myslitelů, např. Girolamo Zanchi, Mikuláš Reimarus Ursus, atd. Pro knižní vydání bych doporučoval jednotlivé autory stručně charakterizovat (např. v poznámce), aby byl text čtenářsky přívětivější.

Doporučuji dále promyslet používání termínu „gravitační“. Zatímco u mosaických fyziků první generace se podle mne jedná o termín vztažený k aristotelské teorii pohybu těžkého (gravis) dolů, u Samuela Pikea (a také u dnešního čtenáře) je termín „gravitační“ spjat s newtonovskou fyzikou.

V práci se objevuje termín „mosaická etika“ (str. 115). I když ta není předmětem práce, přesto by bylo vhodné alespoň krátce představit, co se tím myslí. Má-li být mosaická fyzika vpravdě křesťanskou přírodní filosofií, jak je chápána mosaická etika ve světle Nového zákona? Co je jejím předmětem? Dvě varianty Mojžíšova (Hospodinova) desatera (Ex 20 a Dt 5)? Soulad mezi novozákonní etikou a etikou mojžíšovskou? Bylo by dobré tuto problematiku čtenáři stručně přiblížit.

Tolik mé poznámky a doporučení k rozšíření manuskriptu pro knižní vydání, případně k rozpravě v rámci habilitačního řízení.

Závěrem mohu konstatovat, že habilitační práce Jana Čížka splňuje všechny nároky kladené na tento typ prací a jednoznačně doporučuji habilitanta k dalšímu řízení.

Prof. PhDr. Tomáš Nejeschleba, Ph.D.

Katedra filosofie, FF UP Olomouc